

VI

Не один рік минув. Спорожнилась Ганнина скриня. Пустіє і в коморі, і на дворі. Повітка похилилась набік, покрівля світиться, стріхи обсмикані, огорожа сиплеться. Нема за що облагодитись московці!

Ганна грошей не жалувала: поки подавав чоловік об собі звістку, посилала, що було закрутить веретеном. А тим часом минає рік, минає й другий — Василь не подає об собі звістки.

Вже й питала і перепитувала людей, питала і москалів, ходила і до священика. Ніхто не знає, не відає. І яких думок не передумала московка, сидячи за гребенем! Не раз вона плакала і тужила за ним, як за мертвим. Недурно ж загомоніли, що десь страшна війна.

Тим часом на втіху матері підростав син. Дивиться вона не надивиться на свого сина; втішається не навтішається своїм Івасем! Хисткий, як билина, рівний, як очеретина, жвавий, як щиглик, виростає Івась. Вже йому переступає за десять років; і носик виправляється, і брови густішають, і личко наливається, як яблучко.

І не раз, було, Ганна, поклавши його головку собі на коліна, промовляє до його:

— Отже ж ти, сину, вдався в батька! В тебе очі батькові, і брови його, і погляд його. Може, ти, сину, родився щасливим! Як виростеш великий, ти будеш хазяїном в моїй хаті. Будемо удвох працювати, хліб заробляти; будеш мені помагати, бо я швидко стара стану, нездужатиму. Прихилюся я до тебе, сину, на старість, а ти доглянеш стару, недужу матір. Рости, сину, великий та будь щасливий! За тобою, може, і моя доля згадає про мене, ще раз загляне через поріг в мою хату...

Хлопцеві чудні то були речі! Чудно йому було, що він такий малий та догляне таку велику матір, йому здавалось, що чоловік, таки момотянський, котрого дражнили долею, прийде до їх, стане на порозі та й загляне в їх хату.

Хлопець підріс та й справді став у пригоді матері. Вже і на себе трохи заробляє, і матері дещо принесе до господи. Стара дякує богові та латає латки подекуди. Аж поздоровшала і помолодшала!

А Марина її розважає. Що божого дня наворачтається в хату, годує Івася гостинцями та цілує його бровенята, згадуючи чорні брови його батька Василя.

Мабуть, не судилося вже Ганні щастя. Занадилося до неї лихо та біда! Бо нема біди місця в багатих та пишних будинках. Недурно співають в пісні: «Пішла біда до пана, ізбулася жупана; пішла біда до попа, ноги собі попекала. Пішла ж біда до Івана, од Івана вийшла п'яна».

Таки ж той самий осавула, що колись приходив за Василем, раз зайшов до Ганни в хату. Ганна як стояла, так і зомліла, сама не знала й чого. Мабуть, чуло біду її серце.

— Добридень тобі, молодеце, — казав осавула. — Прийшла вчора така бумага, щоб ти виряджала свого

сина в школу; бо він, бач, ніби солдатський син, значиться, кантоніст...

— Але ж у нас в Момотах нема школи, — одказала вона. — Будьте ласкаві: воно ще мале; а я сама однісінька в хаті; воно мені поміч дає.

— Треба його везти у Київ! — казав осавула. — Так і в бумазі написано. Виряджай швидко, бо вже і підвода для трьох кантоністів наряджена.

Взяли Ганниного хлопця і повезли тим шляхом, що й батько поїхав... Ганна неначе

розум стратила. Як німа, ходила вона неділь зо дві. Марина не одходила од неї, і доглядала, і годувала, аж поки не привів її бог знову до розуму.

— Не плач, Ганно, не вбивайся, — втішає, було, Марина. — Київ не богзна-де! Дасть бог літо, підемо у Київ, побачимо сина, а може, й додому одпросимо. Він же не те, що москаль.

Тільки й жила Ганна тією думкою, тією надією, тільки й ждала вона літа.

Настало літо. Пішла Ганна з богомольцями до Києва.

Ввійшла в Київ. Кого ж тут питати в світі? Питала богомольців — ніхто і не знає, і не відає. А на улицах, куди не гляне, скрізь пани та пани, страшно й підступити.

Осмілилась-таки, стала розпитувати одного пана. А він слухав, слухав, а далі каже: «Не понимаю, бабка, что ты говоришь!» Іде Ганна улицею та розглядає на всі боки. Коли тут назустріч, з Воєнного Миколая, вийшли маленькі москалики, та все по два в ряд, а коло їх, як ті журавлі, офіцери по обидва боки. Зирнула Ганна і зараз між хлопцями пізнала свого Йвася.

Як уздріла вона свого сина, так і кинулась до його між ту череду. А син засоромився своєї матері мужички; другі засміялись. Старий офіцер одіпхнув її, ще й налаяв дуже гидко.

Чи вважає ж на що мати, як її одпихають од дитини? Мати полізла б за мертвим дитям і в яму, якби не спинили...

Ганна пішла слідком за ними. Кантоністи ввійшли в школу, і вона хотіла увійти за ними. На порозі спинив її старий вусатий москаль.

— І ваше благородія, і дядечку, й голубчику! вік буду молити бога за вас. Пустіть мене, нехай же я побачуся з сином. Хоч побачу, хоч оплачу, обцілую мою єдину дитину!..

— Послі прийдеш, — каже.

Ганна сіла коло порога і стерегла, очей не зводила з дверей...

Коли так як надвечір випустили до неї сина.

— Скажи мені, моя дитино, чи добре тобі тут, чи жалують тебе?

— Ні, мамо, погано! Все вчимось да вчимось; за все нас б'ють, а на харч дуже погано.

А гулять не пускають.

Розказує дитина, а на очах сльози. Мати кинулась до його, оглядала його голову, мундир, сорочки. Там мужа аж кишіла!

— Скинь, сину, оцю погань! Бачиш, що то?

Взяла вона той мундир, роздерла й розшматувала і позакидала шматки у кущі.

— Тікаймо, сину! Ходімо додому! Не була б я твоя мати, щоб я пустила тебе назад!..

То не звір блукає в сосновому бору темної ночі, то не вовчиця ховається з вовчятами, тікаючи до своєї нори, то мати тікає з сином, ховається од людей. Обминає Ганна великі биті шляхи, іде вона ярами та долинами, наддніпрянськими лугами та сосновими борами. Ночує Ганна під синім небом, під зеленими осококами та грабами.

Сонце стало серед неба, сипле промінням на синю дніпрову хвилю, гуляє золотим маревом понад зеленими луками та осокою, понад високими соснами та осококами, понад білим побережним піском. Надворі стала спека, аж дихати важко.

Потомились безталанні.

— Болять, сину, ніженьки? — питала мати. — Втомився дуже? Сядьмо на одпочинок.

Невеличкий дніпровий залив влився між двома горами в густий сосновий та кленовий ліс. З усіх боків обступили його високі-превисокі верби, аж трохи понахилились над водою, позчіплювались зеленими верхами, заглядаючи в світлу, прозорчасту воду, неначе в дзеркало.

Понад заливом, по луках пішли, скільки оком скинути, високі очерета, густа зелена осока. А між осокою просунулись насилу-силу через гущавину густі лози, високі осокори та верби. По мілководді скрізь розляглося широколисте латаття, вкрило воду листом в три сталки, а над листям стирчали жовті та білі квітки та зелені маківки. Під прозорчастою, чистою, як сльоза, водою зеленіло якесь баговиння, зубчасте, тонесеньке, дрібне, як пух, світилось чисте піскувате дно з білими черепашками. Куди не кинь оком, скрізь зелена осока, очерета, лози, та верби, та положі зелені луки.

— Сядьмо отут, сину, під осокорами. Сюди, мабуть, і звір не заходить.

Одпочили вони, з'їли по шматку хліба. Огляділа мати голову синові і почала полоскати в воді чорні сорочки. Пере Ганна сорочки, а син купається не накупається, пірнає, брѳохається, хлюпається, грає, як та риба, в чистій воді. З води біжить на пісок вигріватись, з піску в воду та знов на пісок. А мати втішається, дивлячись на дитячі іграшки. Нарвало хлоп'я довгого бадилля з латаття з жовтими та білими квітками, поламало його дрібно, неначе разки зеленого намиста, обвертіло тими разками шию, й голову, й білі груди, оперезалось, неначе поясом, білим та жовтим цвітом. Як та водяна русалка в зеленому баговинні, вигравав хлопець в воді: то полізе десь в густу осоку за водяними півниками, тільки головка його чорніє та блищить біле, незагоріле тіло крізь гостроверхий лист.

А мати і спиняє, й жалує спиняти сина, дивиться і втішається.

Привела сина додому, та й не довго втішалась! Попереду манила, хто питав, неначебто вона одпросила свого сина. А як прийшла знов бумага, взяли Йвася та й поправили до Києва. Завдала тільки жалю собі Ганна, надіючись на поміч. Ще більше вилила вона сліз, рясніше стало латок на старій свитині. Хилиться повітка ще нижче, пустіє Ганнина оселя, комору мусила Ганна спродати, та все потрохи посилала синові...

А об чоловікові не було й звістки! Вже Ганна перестала й тужити по йому, вже й почала забувати, як все на світі забувається, бо вийшов один жаль з серця, а другий ввійшов в серце.

Одного вечора під Ганниною хатиною став візок. Звідтіль вискочив москаль не москаль, а пан не такий. Вибігла Ганна з хати і не пізнала свого сина Івася. Він виріс, вирівнявсь! Достоту такий став, як його батько! Такі брови, чорні та рівні, впилися в біле чоло; такі губи червоні, повні; тільки лице в його було біліше, зовсім панське, ніс тонший, волос гладший.

— Здравствуйте, матушко! — сказав він по-московській. — Чи не пізнаєте свого сина? — А сам стоїть, у боки взявшись. Ганна зраділа й заплакала. Побачила сина і разом згадала чоловіка, бо син стояв перед нею, неначе батько його — колись давно, ще в хаті старої Хомихи.

— От я приїхав до вас, матушко, в гості. Найняв хурмана, та не всі гроші заплатив:

треба доплатити один карбованець. Чи нема у вас, матушко?

А в матері в скрині всього-на-всього дві копи з п'ятаком.

Вхопила Ганна свою новішу свитину, побігла до шинкарки, заставила за карбованця і одрядила жида, що привіз сина.

Ганна вітає, приймає сина всім, що було у неї найдобрішого, що тільки знайшлося в убогій хатині.

— Як же, сину? — питає мати. — Чи ти вже зостанешся дома, даси мені поміч?

— Ні, матушко, — говорить до неї син, та все по-московській, та все звисока. — Я скінчив оце школу, став тепер, значиться, вчений чоловік. Мені треба йти на службу.

— Куди? В москалі? — питає мати, а сама аж перелякалась.

— О ні, матушко! Я тепер, значиться, вчений чоловік, можу дійти до високих степеней, дослужитись...

— Не зрозумію, сину, що ти говориш. Тобто ти паном будеш, чи що?

— Так, так, матушко. Я можу бути паном, дослужитись до великого чина при моїх дарованях. Бо я тепер, значиться, писар. Но я можу, значиться, по просвіщенію пройтись по всім проложеним путям...

Писар заїхав в хмари, думаючи почванитись трохи перед матір'ю.

— То ти будеш щасливішим од свого батька? Слава ж тобі, господи, що ти змилувався над нами, сиротами, що син мій буде щасливіший, не буде так поневірятись, як я отут...

Аж перехрестилась Ганна, дякуючи богові, і дала собі зарік найняти акафіст і обміняти свічку.

— Я приїхав, матушко, оглядіти своє наслідство, — почав син. — Доглядайте, мамо, хати, поправляйте застройки...

— А чим же я, сину, буду поправляти їх, коли я не маю шматка хліба в хаті, коли я собі поодкручувала пучки веретеном, заробляючи харч?

— А де ж ділась, мамо, комора? — спитав син.

— Продала.

Син схилив голову і насупив брови.

— А нащо ж ви, мамо, продали?

— Бо твоїй матері не було чого їсти; доводилось часто їсти одні сухарі, та й то, хвалити бога, якби були.

— А хіба ж таки немає доходу з нашого ґрунту? — питав син.

— Мішків з чотири картоплі та вінків зо три цибулі, — одказала мати. — Адже ж недурно поодкручувала пучки веретеном? Бачиш?

Ганна показала синові обидві пучки, сині, покопирсані неначе ножем, з синіми нігтями. Син замовк...

— Доглядайте ж, мамо, хати та того, що позоставалось.

— А хіба ж ти, сину, швидко поїдеш? Нехай же я хоч наговорюся з тобою, хоч надивлюся на тебе...

А син наговорився, тільки не з матір'ю, а з Мариною. Прибігла наче ненароком; на голові нова хустка, на шії добре намисто. Писар не одступав од Марини, а вона як у вічі йому не вскочить — дивиться на його. Розчервонилось лице, розгорілись очі! Перед нею,

неначе з того світу вернувся, сидів її милий Василь, та ще став і кращий, і молодший: лице біліше, губи червоніші, погляд веселіший, дитячий трохи, осміх милий, аж по душі гладить, а вся постать якась панська, міська. Як стане, як повернеться та в боки візьметься — як намальований! А як сяде кінець стола та обіпреться рукою — як та картина! А перейде хату — що той козак; вийде з хати, стане на порозі — неначе жде під себе коня бистрого, вороного!.. І чує Марина, що вона оживає, молодіє, одходить, неначе рута-м'ята, припечена палким сонцем, на свіжій росі вечірній. Знов заворушилось її любляче серце. Син її милого Василя своїм поглядом облив її душу, неначе цілющою та живучою водою. Дві ночі не спала вона після того! Дві ночі просиділа вона над ставком, під зеленими вербами, при ясному місяці, під ясними зорями. Веселіше задля неї закувала зозуля, веселіше заблищали зорі на небі, засвітило ясне сонечко; веселіше зеленіли вишні та черешні. Півроку снились їй ті чорні брови, те панське личко, та хистка, як намальована, постать сина Василевого.

Не вдержала Ганна сина! Мабуть, так вже судилося їй випроваджати дорогих людей з дому та поливати свій двір гіркими слізьми... І жаль їй було сина, і якось чудно було, як почала вона передумувати, що він говорив з нею, який він був. І здалось їй, що син став не такий, який був колись. То не був її дорогий Івась! І знов зосталась Ганна сиротою, як і була, з горем та нуждою, — з слізьми та працею! Як великого празника, було, жде вона звістки од свого сина. Пише, було, син, що йому не дуже добре, домагається за дохід з наслідства... Візьме матір жаль, вона й пошле останні гроші.

Довго не було ніякої звістки од сина. Жде мати не діждеться, журиться та сподівається.

Коли одного дня приносять Ганні письмо од сина. Не йде; біжить Ганна до священика, щоб прочитав їй письмо. Батюшка голосно читав, а Ганна слухала, не розбирала, бо писано було не то по-українській, а більше по-московській; звичайно, як пишуть письма москалі.

Син плескав в письмі те саме, що звичайно пишуть додому москалі. Він посилав нижайший поклін і Грицькові Микитовичу, і тітці троюрідній, Прісці Панасовні, і Каленикові Кіндратовичу, а потім просив у матері благословенія, навіки нерушимого. По писаному було видко, що писар недалеко забіжить по тих проложених путях, котрими чванився перед матір'ю. Іван, як писар вчений та ще й до того налагодився в пани, прикинув в писульці от що: «Здеса, в Туле, я познакомився з одною болно багатою й прекрасною баришньою. Хоча она з міщанського роду, да євто нічаво! Я валачуся за ней, і она пайдьоть за меня замуж, бо я, значитця, знаю все ахвіцерськіє артикули і благородное обхожденіє понімаю. Телкі мне надоть убіраца і копувать ей подаркі, а денег нет у меня. Любезная матушка! Продай же нашу хату і другое іменіє разное і прішли мне деньгі, бо я магу вигодно женица, значить...»

Ганна переслухала все і, як батюшка перестав читати, запитала його:

— Що ж то він, батюшко, пише? Чи живий він, чи здоровий? Чи став він вже паном, чий досі бідує? Боже ж мій! в мене нема й шага. Позичте, батюшко, будьте ласкаві, карбованця на одробіток. Здужатиму — одпряду.

Поклонилаь Ганна, плачучи, батюшці трохи не до колін.

— Він, бабо, не об тім пише, — промовив батюшка, — не об карбованцеві тут мова. Він пише, щоб ти продала хату та послала йому гроші, бо він хоче братись з якоюсь панною, та нема йому за віщо одягтись і купувати їй гостинці.

Такого дива Ганна не зрозуміла зразу і вдруге спитала батюшку; почула вдруге, та й своїм вухам не йме віри.

— То се син хоче, щоб я продала хату?

— Еге, бабо, — одказав батюшка.

— А може, воно там не так написано? — питала Ганна.

Прочитав батюшка вдруге. Баба дослухалася і вгадала, що так воно й є.

— Боже ж мій милостивий! — заголосила Ганна. — А де ж я, батюшко, дінуся, як продам хату? В старці піду чи пропадатиму попід тинами на улицах?

— Де хочеш, бабо, — каже батюшка, — ти вже там знаєш.

Стоїть Ганна, опали руки. Сльози ринули з очей.

— Іди вже, бабо, собі додому, — каже священник. Баба стоїть та мовчить, неначе й не чує. Одібрало їй і вуха, й очі...

— То син хоче, щоб я хату продала, а сама в старці пішла? — промовила вона перегода.

— Еге, бабо. Тільки я тобі раджу хати не продавати. Нехай твій син жениться за свої гроші, а не за материну шкуру, коли вже так припало йому женитись на баришні.

— Боже ж мій милий! — заголосила Ганна. — Чи я ж його не любила, не жалувала? Од свого рота одривала шматок хліба та годувала його; за останній шаг купувала йому гостинця. Ночі не досипала, пряла йому на сорочку; не будила його рано, давала йому волю. Останні гроші слала йому на чужину. А скільки сліз вилила за ним! А скільки серце в мене переболіло, як пішов він на чужину! Один бог тільки відає об тім... Боже мій милий, чи побачу ж я його ще хоч раз! Коли б мені, батюшко, побачити його хоч перед смертю! Чи не пише він, батюшко, чи швидко він прибуде додому?

— Ні, бабо, не пише сього, тільки пише, щоб ти продала хату...

— Продала... — сказала вона, та й не доказала. Те слово знов вразило її, як ножем.

Ганна вже була й забула об тім, що син її виганяє з хати: вже боліла її душа за своїм сином Івасем!

— Чи далеко та Тула? — питала Ганна. — Якби я змогла, полинула б до його, щоб подивитись на його! Тільки в мене й роду, що був син. А я одна вік свій звікувала у своїй хаті.

Вийшла й матушка, простенька собі, середніх літ, розпитала Ганну й сама заплакала.

Недурно склалася приказка: «Мати порве пазуху, ховаючи для дітей, а діти порвуть пазуху, ховаючи од матері».

Жалується Ганна Марині на свого сина.

— То матері його сторч — та в борщ, — каже Марина, — коли він таке пише. Не продавай хати, от що!

Зосталась Ганна в хаті, не пішла в старці. Та що ж з тієї хати, коли там господарює лихо та недоля! Стара хата некрита; стоїть, похилившись набік, неначе од великого жалю. Двір заріс густою зеленою травою; не топче його хазяйська худоба та птиця. Стає

оселя пустою: на виводі гукають сичі вночі. Тільки садочок розрісся на волі! Три груші вигнались повище хати, вкрили небогу широким густим гіллям. Поза хатою засіявся густий вишник. Перед вікнами розкоренився широкий кущ бузку. Ганна любила сидіти на порозі та поглядати на широкий шлях. Їй здавалось, що тим шляхом колись прийде син до неї, бо тим самим шляхом колись прийшов до господи його батько, прийшла дорога доля Ганнина. Той шлях був дорогий задля неї, неначе на йому вона згубила і знайшла своє щастя... і знов колись знайде!